

KLAUDIA STALA*

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF ARCHAEOLOGICAL HERITAGE IN THE CONTEMPORARY URBAN SPACE

ROLA I ZNACZENIE DZIEDZICTWA ARCHEOLOGICZNEGO WE WSPÓŁCZESNEJ PRZESTRZENI MIEJSKIEJ

Abstract

Archaeological heritage comes under special protection owing to its subtlety and non-renewability of stratigraphic context and is closely connected with the surroundings. Relics of the past unveiled during archaeological explorations in the centre of a city or within its confines, which by law should remain *in situ*, may favourably affect the spatial development of the city, improve the economy of the region by increasing or intensifying tourism. The author emphasises the fact that the contemporary approach to the exposition of archaeological heritage need not be restricted to the form of reservation which creates a kind of a separate place of "historical sacrum", but should incorporate it into the tissue of the city, revitalising the unveiled relics. Recently it has been an increasingly common phenomenon, proving the changes in the approach to the possibility of creation in the historic space of a city. The examples of the latest realizations presented in the article show the present-day tendencies in preservation design and heritage protection as well as a trend in the changes taking place.

Keywords: archaeological heritage, archaeological-architectural reservation, public space, historic city, preservation, monument protection, adaptation, revitalization

Streszczenie

Dziedzictwo archeologiczne podlega szczególnej ochronie ze względu na swoją delikatność i nieodnawialność kontekstu stratygraficznego i jest także ściśle związane z otoczeniem. Odkryte w trakcie badań archeologicznych w centrum miasta lub w obrębie jego granic relikty przeszłości, które ze względów formalno-prawnych powinny pozostać *in situ*, mogą wpłynąć korzystnie na rozwój przestrzenny miasta, poprawić ekonomikę regionu poprzez rozwinięcie ruchu turystycznego lub jego zintensyfikowanie. Autorka zwraca uwagę, że współczesne podejście do ekspozycji dziedzictwa archeologicznego nie musi ograniczać się jedynie do formy rezerwatu tworzącego w przestrzeni publicznej rodzaj wyizolowanego miejsca o charakterze historycznego sacrum, lecz powinno inkorporować je ponownie w tkankę miasta, rewitalizując odsłonięte relikty. Jest to ostatnimi czasy zjawisko coraz częstsze, świadczące o zachodzących zmianach w podejściu do możliwości kreacji w przestrzeni historycznej miasta. Przytoczone w artykule przykłady najnowszych realizacji pokazują obecne tendencje w projektowaniu konserwatorskim i ochronie dziedzictwa oraz kierunek zachodzących przemian.

Słowa kluczowe: dziedzictwo archeologiczne, rezerwat archeologiczno-architektoniczny, przestrzeń publiczna, miasto historyczne, konserwacja, ochrona zabytków, adaptacja, rewitalizacja

* D.Sc. Ph.D. Archeologist Klaudia Stala, Institute of History of Architecture and Monument Preservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology.

Archaeological heritage comes under special protection because of its subtlety and non-renewability of stratigraphic context. It is also closely connected with the surroundings, which is demonstrated by expansive development of territorial archeology, landscape or settlement as well as urban archaeology, which is the subject matter of the present considerations.

Relics of the past unveiled during archaeological explorations in the centre of a city or within its confines, which by law should remain in situ may favourably affect the spatial development of the city, improve the economy of the region by increasing or intensifying tourism, and fulfil multi-aspect educational functions.

The contemporary approach to the exposure of archaeological heritage need not merely be restricted to the form of a reservation creating in the public space a kind of isolated place of a historical sacrum. On the contrary, with all due respect to the law and regulations concerning the protection and availability of the heritage to tourists, it should be re-incorporated into the urban tissue revitalising the unveiled relics. This is particularly important when the archaeological heritage protection zone is created within a perfectly functioning city, vibrant with activity. The problem increases when the phenomenon takes place on a strictly urbanized and ordered area where the exhibition of relics may significantly affect the existing urban space and in especial cases the historic centre affecting the historic surroundings under protection.

Despite these problems the idea of restoring the relics of historic architecture to the public space so that they become a vital part of the city is successfully implemented into practice in many historic cities of Europe. Apart from many other positive aspects, this activity has a social dimension creating the sense of a logical historical continuity, cultural belonging and identity of the place.

During the International Conference organized in Cracow in 1998 called Heritage versus tourism it was stated that “The discussion on the historic cities should first of all focus on the recognition of the situation these cities are in at present: Europe undergoes continual changes, European cities adapt to new, international conditions”¹.

Indeed, the detailed legal regulations of the historic heritage protection are being developed and they specify the range of possible activities in this delicate area². What is observed is a certain breakthrough in the mentality and awareness in preservationists circles, which are reflected in the contemporary approach to the question of adaptation and revitalisation as well as arrangement of the relics of historic architecture in the urban tissue, compared with the views at the end of the last century, which is demonstrated by numerous preservation projects and realizations. We are witnessing the creation of modern pavilions for architectural-archaeological reservations in the centres of the largest cities of Europe, museums and eco-museums, archaeological parks. The Polish projects including the Museum of the Subterranean Market Square in Cracow (2010), Genius Loci Archaeological Reservation on Ostrów Tumski (2012) and the famous Gate of Poznań (2013) met with wonderful response from the public. The Western Eu-

¹ G. Piccinato, *Specjaliści, mieszkańcy, użytkownicy. Ćwiczenia w zgodnym budowaniu*, [in:] *Dziedzictwo a turystyka*, Conference Materials, 17–20.09.1998, ed. J. Purchla, Kraków 1999, 17–22; also: A. Tomaszewski, *Europa: wartość i świadomość dziedzictwa*, [in:] *Ibidem*, 11–16.

² Athens Charter 1931, Venice Charter 1964, Lausanne Charter 1989, Seminarium Cagliari 2000, Charter of Kraków 2000; cf. Z. Kobyliński, *Kryteria wartościowania dziedzictwa archeologicznego, Dziedzictwo Kulturowe Fundamentem Rozwoju Cywilizacji, Materiały Konferencyjne*, Kraków 2000; *Idem, Ochrona i zarządzanie dziedzictwem archeologicznym w Europie – wprowadzenie*, [in:] *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie*, ed. Z. Kobyliński, Warszawa 1998.

ropean projects include, to name but a few, Caesaraugusta's route in Saragossa, archaeological park Moliente in Cartagena or the archaeological pavilion in Cologne.

The answer to the question whether this trend is correct is, in my opinion, the enthusiastic response of the public. An unprecedented increase of interest of the public opinion in this kind of projects has been observed. The contemporary layout within archaeological locations, new possibilities of exhibiting relics of architecture employing the latest multimedia techniques, diversity and the wide range of possibilities of visualization of the past, have all resulted in the interest in historic and cultural heritage, promoted tourism, boosted the economy weakened in the time of economic crisis. Moreover, the contemporary aesthetics of the realizations often receive favourable response of both the city inhabitants as well as visitors. Such set-ups are often an additional attraction and a reason for visiting a historic exhibition. What is an important aspect of such realizations is the dialogue I have mentioned before, a skilful combination of the old and the new, reference in the new creation to the traditional, the historical, brilliant and intelligent associations which are evaluated by the public as highly as the exhibition itself.

During the mentioned conference Franco Bianchini in his paper *Cultural heritage versus a city planning strategy* distinguished three phases of the development and evolution of strategies in the context of activities in European cities. The first phase, in the after-war period, was the so-called **period of reconstruction** (from the 1940s to 60s), followed by **the period of participation** (the 1970s and early 80s) and **the period of urban marketing** (the 1980s and 90s)³. To continue this idea, to this periodisation a fourth phase should be added, the present-day phase of development and evolution of cities, in the present context it would be a phase of historic education and awareness together with the identity of the place, mentioned above, as well as new expectations of the community as to the values of such realizations in the aspect of not only aesthetic value but also intellectual one.

Museum of the Subterranean Market Square in Cracow (project of the architectonic studio ARCHECON, Andrzej Kadłuczka with team) is an example of a huge project and broad-plane archaeological activities in the very centre of the historic city. The location of the discovered relics at great depth beneath the contemporary utility level of the Cracow Market Square together with the fact that the relics were found partly within the basement of Sukiennice (the Cloth Hall) enabled an exhibition completely underground, which left the historic spatial layout absolutely untouched. About 6,000 m² of area under the Square was made available to tourists. The exhibition was opened in 2010, the latest, at the time, multimedia techniques were employed, including holograms. It was a media event on a great scale. Over the first ten weeks the exhibition was visited by 75 thousand people, and 300,000 euro came to the city budget⁴. Even today it is one of the main tourist attractions of Cracow. The underground museum is visited equally often by the Cracow inhabitants and schoolchil-

³ F. Bianchini, *Dziedzictwo kulturowe a strategia planowania miejskiego*, [in:] *Dziedzictwo a turystyka...*, *op.cit.*, 23–37.

⁴ J. Sroczyńska, *Multimedialna podróż do przeszłości*, [in:] *Rynek Główny w Krakowie, Podziemie Muzeum i Sukiennice, Projekty restauracji, modernizacji i realizacja 2002–2010*, ed. A. Kadłuczka, Kraków 2011, 13; cf. A. Kadłuczka, *La Piazza del Mercato di Cracovia; il museo sotterraneo nel suo aspetto architettonico e della salvaguardia*, [in:] *Firenze e Cracovia, città gemellate in Europa – una comune eredità culturale, Conferenza Internazionale organizzata nell'ambito delle celebrazioni del 750esimo anniversario della locazione di Cracovia*, Kraków 2010, 414–428; *Idem, Underground museum of the Main Market Square in Krakow*, Kraków 2010.

dren of various age, which is facilitated by specially designed educational routes according to various age groups. The contemporary aesthetics of the interior as well as the grand scale of the realization and the popularity of the place have stimulated other such undertakings in Poland, paving the way for a new approach to the archaeological-architectonic reservation and its multi-plane role in the urban tissue. It is owing to this spectacular and brave project that many conservative circles have opened up and a positive approach to and community approval for such creations has increased.

Archaeological-architectonic reservation *Genius-loci* in Poznań is a tastefully arranged exhibition at a grand scale presenting the results of excavations concerning the origin of settlement on Ostrów Tumski and the earliest history of Poznań. Due to preservation requirements the relics of architecture unveiled during the excavation works, the exposed soil horizons with strata reaching down to 7 m below the current utility level and the whole range of movable relics had to be located in a closed space, which would enable careful monitoring of the conditions in the interior including temperature and moisture. To achieve this a neo-modernist exhibition pavilion was designed (architectonic studio Toya Design). The awarded modern architectonic creation of a simple solid in the jury's opinion perfectly fitted in the surrounding historical townscape, avoiding domination over the surroundings. The structure is built of brick, which is in harmony with the surrounding historic development of the city, glass concrete slabs – modest, simple and elegant.

In a similar way, equally simple and elegant solid of another exhibition pavilion in Poznań, the so-called **The Gate of Poznań** of the Interactive Centre of the History of Ostrów Tumski, the first in Poland centre for the interpretation of heritage. The Gate (design by a Cracow architectonic bureau Ad Artis Architects) awarded in 2013 (the second place in a plebiscite for the best architectonic solid) is characterized by multi-plane symbolism, a brilliant association with the function of the object whose exhibition is to provide the tourist with the subject matter and prepare him for the tour of Ostrów Tumski. The cube with a narrow crevice meaningful and expressive, a kind of a secrete passage to the past, fits the contemporary surroundings on the one hand, on the other hand it communicates with the historic past of the city by a footbridge connecting the building of the exhibition hall with Ostrów Tumski. The footbridge crosses the river in the same way as the other existing bridges, which makes it fits perfectly into the landscape context. Bridging the two banks is a symbol of a dialogue between the old and the new, the past and the present. Contrary to the Cracow realization, both exhibitions in Poznań had to be located in the urban space and significantly affected the city's surroundings.

Each of the realizations described above required an individual, separate treatment, which is strictly connected with the context and identity of the place. It is not without reason that several of the newly created archaeological reservations in Poland make a reference to the "spirit of the place" – *genius loci*. The term was used for the first time to emphasize the necessity of individual approach to the organization of exhibitions for archaeological-architectonic reservations by Beata Kwiatkowska-Kopka in her presentation at the archaeological conference in Florence in 2012, clearly illustrating the general principle of this type of realizations, i.e. it is the place that imposes the kind and manner of the solution and creation, and not the other way round⁵. This is proved by two Spanish realizations I have selected, which are an

⁵ B. Kwiatkowska-Kopka, *Archaeological reservation – past and present*, 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, SOMA 2012, 1–3.03.2012, Florence.

example of the idea of *copertura archeologica*⁶ used by Italian architects. Both are situated in the centre of historic cities and connected with an exhibition of discovered relics of the Roman architecture, making a clear accent in the existing surrounding.

The ruins of the **Roman theatre in Saragossa** excavated in the 1970s they became again a stage for multi-media performances which are part of the contemporary exhibition opened in 2003 within the European project APPEAR⁷. The theatre perfectly fits in the surrounding tissue of the city and gives evidence to the many hundred years old and rich history of Saragossa and its Roman ancient origin. The simple, elegant, or one might say classic, form of the roofing built above the ruins, the modest footbridge designed for a tour for the visitors to the museum and the building of skene are all elements whose contemporariness has been expressed by the material, structure and form.

The contemporary architectonic roofing structure above the Roman relics in the **archaeological park Moliente in Cartagena** in the southern Spain not only serves as a protection for the relics of ancient architecture, but it also rouses admiration with the aesthetics and functionality of the solutions. The new *copertura* is undoubtedly an additional element in the urban space of Cartagena, making up the present-day panorama of the city (Designers: Atxu Amann Alcocer, Andrés Cánovas Alcaraz, Nicolás Maruri González de Mendoza). The preserved relics belong to the remains of the Roman town of Cartho Nova, which existed from 200 B.C. to 435 A.D. They include the remains of the hot baths, palaestra, forum and residential buildings⁸.

From the area of Germany what is worth quoting is **the archaeological pavilion in Aachen** (designed by Kadawittfeldarchitektur) realized in the heart of the city, in the popular city park Elisen, with a view opening onto the Gothic cathedral. During the archaeological explorations on a large scale a place with stratifications dating back to the period from the Neolithic age to the late Middle Ages was unveiled. The area of 60 m² comprises an open-work oval pavilion from steel and glass, consisting of numerous lenses through which you can see the greenery of the surrounding garden and development. The pavilion is founded on pile foundations so as not to destroy the unveiled relics and leave the stratigraphy untouched. The shape of the pavilion reminds one of a present-day harbour, it perfectly fits the greenery area and today is one of the most favourite places visited by the city inhabitants.

In Poland the issue of contemporary creations in the historic space of a city is treated with scepticism⁹, or a kind of reserve, however, it is gradually becoming familiar, which is

⁶ *Copertura archeologica* is an Italian term adopted as a term of design of modern archaeological relics; cf. E. Danzi, *Coperture. Metodologie di indagine. Le schedature delle coperture archeologiche: alcune riflessioni sull'importazione metodologica del progetto*, *Archeologia e Contemporaneo* 81, Venezia 2010, 8–12.

⁷ Accessibility Project Sustainable Preservation and Enhancement of Urban Subsoil Archaeological Remains.

⁸ M. Paleari, *Proteggere senza coprire: una tettoia a Cartagena*, *Architettura, Costruzioni Metalliche* 13, 21–31.

⁹ A. Kadłuczka, *Przekształcenie przestrzeni historycznej a traktat Witruwiusza; czy utilitas i firmitas może być także venustas?*, [in:] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej. Teoria Witruwiusza we współczesnym kontekście*, ed. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2009, 56–59; por. *Idem. Przestrzeń publiczna w historycznym mieście, a ochrona pamięci, tradycji i tożsamości*,

demonstrated by the Polish realizations discussed above, which not so much follow the trend but are within the trend of the greatest European realizations. The most debatable problem in the discussion on the way of incorporating the relics of architecture unveiled during archaeological explorations into the urban tissue is not the question of exhibiting them but their adaptation and revitalization¹⁰. Although the above mentioned archaeological reservations are expressed in the contemporary language and are fully interactive, the role of the exposed relics is restricted to that of exhibition and education. Adaptation or revitalisation must go hand in hand with, in Benevolo's opinion, full understanding that the centre of a historic city is not only "inanimate object viewed as a work of art. Is viewed at in a museum (...), but constitutes an inhabited stage characterized by what present-day cities lack, and what is again demanded by the contemporary history: the harmony between people's lives and the architecture surrounding them, in other words, reconciliation between man and environment"¹¹. An additional value in revitalisation and adaptation projects is that they restore to the relics of past architectonic idea features fundamental to any architecture which were expressed as early as antiquity by Vitruvius – to restore the beauty and permanence as well as usefulness i.e. functionality. It should be an attempt at engaging in dialogue not only with the creative work of the past depicted as material remains, but with the creator's concept, thought, idea. Its continuation or extension creates the feeling of time continuum, common roots, identity of the place, cultural and social unity, ordering of space also in the fourth dimension i.e. time¹², which is illustrated by recent realizations of Peter Zumthor's Columbus Museum in Cologne and Guildhall Art Gallery and Roman Amphitheatre in London.

As Wojciech Kosiński remarks, "a new page of investigations in urban planning aesthetics is turned (...) new objects are boldly introduced into the heart of historic cities of great tradition"¹³. We indeed seem to be at the threshold of a breakthrough in developing contemporary principles of creation in historic context, which are a manifestation of dialogue with, reference to and continuation of the cultural heritage, combined with respect for the historic substance and the surrounding context, whose undeniable significance is now particularly strongly emphasized. And all this is done employing not only the modern techniques and technologies, but comprehensive, thorough and deep knowledge and an individual approach to the delicate nature of the historic genius loci.

The role of archaeological heritage in shaping the contemporary urban space cannot be overestimated. It is important combine harmoniously the community's increasing approval and expectations focused on the response to contemporary aesthetics and means of expression with the creative potential restricted in this special aspect by preservation requirements. It should be remembered that at the time of development and prosperity of cities the number

---

[in:] *Architektoniczne tworzywo. Definiowanie przestrzeni architektonicznej*, ed. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2005, 480; cf. B.M. Pawlicki, *Techniki budowlane w kompleksach zabytkowych. Słownik terminologiczny*, Kraków–Zamość 2011.

¹⁰ Cf. E. Węclawowicz-Gyurkovich, *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Kraków 2013, 55–96.

¹¹ L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995.

¹² K. Stala, *Redefiniowanie przestrzeni archeotektonicznej. Z doświadczeń archeologa w rekonstrukcji architektury odzyskanej*, [in:] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej, Teoria Witruwiusza...*, *op.cit.*, 504.

¹³ W. Kosiński, *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011, 150–151.

of archaeological discoveries will increase, which will enhance the chance to restore our heritage, but also the question of integration with the infrastructure of the present-day city will become a priority.

Dziedzictwo archeologiczne podlega szczególnej ochronie ze względu na swoją delikatność i nieodnawialność kontekstu stratygraficznego. Jest także ściśle związane z otoczeniem, o czym świadczy ekspansywny rozwój archeologii terytorialnej, krajobrazu czy osadnictwa, a także będącej przedmiotem niniejszych rozważań **archeologii miejskiej**.

Odkryte w trakcie badań archeologicznych w ścisłym centrum miasta lub w obrębie jego granic relikty przeszłości, które ze względów formalno-prawnych powinny pozostać in situ, mogą wpłynąć korzystnie na rozwój przestrzenny miasta, poprawić ekonomikę regionu poprzez rozwinięcie ruchu turystycznego lub jego zintensyfikowanie, a także spełniać wielopłaszczyznowe funkcje edukacyjne.

Współczesne podejście do ekspozycji dziedzictwa archeologicznego nie musi ograniczać się jedynie do formy rezerwatu tworzącego w przestrzeni publicznej rodzaj wyizolowanego miejsca o charakterze historycznego sacrum, lecz przy zachowaniu i poszanowaniu obowiązujących praw i przepisów związanych z ochroną, zabezpieczeniem i udostępnieniem dla ruchu turystycznego, inkorporować je ponownie w tkankę miasta, rewitalizując odsłonięte relikty. Jest to szczególnie ważne w sytuacji, gdy strefa ochrony dziedzictwa archeologicznego w wyniku badań zostanie wytyczona w obrębie współcześnie funkcjonującego, tętniącego życiem miasta. Problem ten narasta w sytuacji, gdy zjawisko zachodzi w ściśle zurbanizowanym i uporządkowanym obszarze, gdzie ekspozycja reliktyw może wpłynąć znacząco na istniejącą przestrzeń miejską, a w szczególnych przypadkach, tj. centrum historycznego, na historyczne, objęte ochroną, otoczenie.

Mimo tych problemów idea przywracania przestrzeni publicznej reliktyw architektury historycznej, by stały się one żywą częścią współcześnie funkcjonującego miasta jest wprowadzana w życie z powodzeniem w wielu zabytkowych miastach Europy. Tego typu działanie oprócz wielu innych pozytywnych aspektów ma też wymiar społeczny, stwarzając poczucie logicznej ciągłości historycznej, przynależności kulturowej i tożsamości miejsca.

Podczas międzynarodowej konferencji zorganizowanej w Krakowie w 1998 roku pod tytułem Dziedzictwo a turystyka stwierdzono m.in., że „Dyskusja na temat miast historycznych w pierwszym rzędzie nakazuje zapoznanie się z sytuacją, w jakiej te miasta się obecnie znalazły: Europa podlega nieustannym zmianom, europejskie miasta adaptują się do nowych, międzynarodowych warunków”¹.

Rzeczywiście kwestie prawne ochrony dziedzictwa historycznego są dzisiaj bardzo szczegółowo opracowane i wytyczają wachlarz możliwości działań w tym delikatnym obszarze². Zauważalny jest jednak pewien przełom w mentalności i świadomości środowisk konserwatorskich, mający swoje odzworowanie w współczesnym podejściu do kwestii ada-

---

¹ G. Piccinato, *Specjaliści, mieszkańcy, użytkownicy. Ćwiczenia w zgodnym budowaniu*, [w:] *Dziedzictwo a turystyka*, Materiały konferencyjne, 17–20 września 1998, red. J. Purchla, Kraków 1999, 17–22; por. także A. Tomaszewski, *Europa: wartość i świadomość dziedzictwa*, [w:] *Ibidem*, 11–16.

² Karta Ateńska 1931, Karta Wenecka 1964, Karta Lozańska 1989, Seminarium Cagliari 2000, Karta Krakowska 2000; por. Z. Kobyliński, *Kryteria wartościowania dziedzictwa archeologicznego, Dziedzictwo Kulturowe Fundamentem Rozwoju Cywilizacji, Materiały Konferencyjne*, Kraków

ptacji i rewitalizacji oraz aranżacji reliktyw architektury historycznej w tkance miejskiej, w stosunku do poglądów z końca ubiegłego wieku i tysiąclecia, o czym świadczą liczne realizacje i projekty konserwatorskie. Niemal na naszych oczach powstają współczesne pawilony pod rezerwy architektoniczno-archeologiczne w centrach największych miast europejskich, muzea i ekomuzea, parki archeologiczne. Wspaniale przyjęte przez opinię publiczną i cieszące się popularnością rodzime polskie realizacje: Muzeum Rynku Podziemnego w Krakowie (2010), Rezerwat Archeologiczny Genius-loci na Ostrowie Tumskim (2012) oraz słynna Brama Poznańska (2013), a także zachodnie: Caesaraugusta's route w Sragossie, park archeologiczny Moliente w Cartagenie, pawilon archeologiczny w Kolonii, to tylko nieliczne z wielu realizacji ostatnich kilkunastu lat.

Odpowiedzią na pytanie o słuszność takiego kierunku jest, jak sądzę, entuzjastyczna reakcja społeczna. Notuje się bowiem niebywały wzrost zainteresowania opinii publicznej tego typu realizacjami. Współczesne aranżacje w obrębie stanowisk archeologicznych, nowe możliwości ekspozycji reliktyw architektury z uwzględnieniem najnowszych technik multimedialnych, wielorakość i bogactwo możliwości wizualizacji przeszłości, zaowocowały wzrostem zainteresowania dziedzictwem historycznym i kulturowym, wzmogły ruch turystyczny, nakręciły ponownie ekonomikę zachwianą w dobie kryzysu gospodarczego. Równocześnie współczesna estetyka realizacji jest bardzo często pozytywnie odbierana przez mieszkańców miast i przez przyjezdnych. Często taka aranżacja staje się dodatkowym atutem i powodem do odwiedzenia ekspozycji historycznej. Ważnym aspektem takiej realizacji jest wspomniany przeze mnie dialog, umiejętne połączenie starego z nowym, odniesienie się w nowej kreacji do elementów tradycyjnych, historycznych, błyskotliwe i inteligentne skojarzenia, które są oceniane równie wysoko przez odbiorców, co sama ekspozycja.

Franco Bianchini na wspomnianej konferencji w referacie *Dziedzictwo kulturowe a strategia planowania miejskiego* wydzielił trzy podstawowe fazy rozwoju i ewolucji strategii w kontekście działań w obrębie miast europejskich. Pierwszy powojenny tzw. **okres odbudowy** (lata 40. do 60.), **okres współuczestnictwa** (lata 70. i wczesne 80.) oraz **okres marketingu miejskiego** (lata 80. i 90.)³. Do tej periodyzacji wypadaloby w ramach kontynuacji myśli dopisać czwartą współczesną nam fazę rozwoju i ewolucji miast szczególnie w omawianym tu kontekście – byłaby to faza edukacji historycznej i świadomości oraz tożsamości miejsca, która wiązałaby się z opisanymi przeze mnie powyżej zmianami sposobu myślenia co do kreacji w kontekście historycznym oraz nowymi oczekiwaniami społecznymi co do walorów takiej realizacji oraz ich wartości nie tylko estetycznej i edukacyjnej ale i intelektualnej.

Muzeum Rynku Podziemnego w Krakowie (projekt studia architektonicznego ARCHECON, Andrzej Kadłuczka z zespołem) jest to przykład potężnej inwestycji i szeroko płaszczyznowych działań archeologicznych w samym centrum historycznego miasta. Lokalizacja odsłoniętych reliktyw na znacznej głębokości poniżej współczesnego poziomu użytkowego Rynku Głównego w Krakowie, a także fakt, że relikty znalazły się częściowo w obrębie podpiwniczenia budynku Sukiennic umożliwiły zaproponowanie całkowicie podziemnej ekspozycji, co nie naruszyło absolutnie historycznego układu przestrzennego. Pod powierzchnią płyty Rynku oddano do dyspozycji turystów ok. 6000 m² powierzchni użytkowej. Ekspozycja zo-

---

2000; *Idem*, *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem archeologicznym w Europie-wprowadzenie*, [w:] *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie*, red. Z. Kobyliński, Warszawa 1998.

³ F. Bianchini, *Dziedzictwo kulturowe a strategia planowania miejskiego*, [w:] *Dziedzictwo a turystyka...*, *op.cit.*, 23–37.

stała otwarta w 2010 roku, wykorzystano w niej najnowocześniejsze techniki multimedialne, a konkretnie – hologramowe. Było to wydarzenie medialne na szeroką skalę. Przez pierwsze 10 tygodni od otwarcia ekspozycję zwiedziło 75 tys. ludzi, a do budżetu miasta wpłynęło 300 000 euro⁴. Do dzisiaj jest to jedna z głównych atrakcji turystycznych Krakowa. Muzeum podziemne jest równie często odwiedzane przez samych mieszkańców oraz przez młodzież szkolną i dzieci z placówek przedszkolnych, co umożliwiły specjalnie zaprojektowane trasy edukacyjne pod kątem zróżnicowania wiekowego odbiorców. Współczesna estetyka wnętrza oraz rozmach realizacji i popularność miejsca stały się impulsem do kolejnych takich przedsięwzięć podejmowanych w Polsce, torując drogę współczesnemu podejściu do rezerwatu archeologiczno-architektonicznego i jego wielopłaszczyznowej roli w tkance miejskiej. To dzięki tej spektakularnej i odważnej realizacji nastąpiło otwarcie wielu konserwatywnych środowisk i wzrosło pozytywne podejście oraz aprobata społeczna dla takich kreacji.

Rezerwat archeologiczno-architektoniczny *Genius-loci* w Poznaniu jest z rozmachem i smakiem urządzoną ekspozycją prezentująca wyniki badań wykopaliskowych dotyczące początków osadnictwa na Ostrowie Tumskim oraz najstarszej historii Poznania. Odsłonięte w trakcie prac relikty architektury, wyeksponowane profile ziemne z zachowanymi nawarstwieniami sięgającymi nawet do 7 m poniżej współczesnego poziomu użytkowego, a także cała gama zabytków ruchomych ze względów konserwatorskich musiały znaleźć się w zamkniętym pomieszczeniu umożliwiającym precyzyjny monitoring panujących wewnątrz warunków, w tym temperatury i wilgotności powietrza. W tym celu zaprojektowano neomodernistyczny pawilon wystawienniczy (projekt pracowni architektonicznej Toya Design). Nagrodzona współczesna kreacja architektoniczna o prostej bryle zdaniem jury doskonale wpisala się w otaczający krajobraz historyczny, nie dominując otoczenia. Zastosowany materiał to cegła nawiązująca do otaczającej historycznej zabudowy miasta oraz współczesne środki wyrazu, jak szkło i płyty betonowe – skromne, proste i eleganckie

Podobnie zresztą jak równie prosta i elegancka bryła innego pawilonu wystawienniczego w Poznaniu tzw. „Bramy Poznańskiej” Interaktywnego Centrum Historii Ostrowa Tumskiego, pierwszego w Polsce centrum interpretacji dziedzictwa. Nagrodzoną w 2013 roku (II miejsce w plebiscycie na najlepszą bryłę architektoniczną) Bramę (projekt krakowskiego biura architektonicznego Ad Artis Architects) charakteryzuje wielopłaszczyznowa symbolika, błyskotliwe nawiązanie do funkcji obiektu, którego ekspozycja ma przygotowywać turystę merytorycznie do wędrowki po Ostrowie Tumskim. Zaprojektowany kubik z wąską, ale jakże wymowną i ekspresyjną szczeliną, rodzajem tajemnego przejścia do przeszłości, z jednej strony wpasowany został we współczesne otoczenie, z drugiej strony wchodzi w porozumienie z historyczną częścią miasta poprzez kładkę łączącą budynek ekspozycyjny z Ostrowem Tumskim, przeruconą przez rzekę analogicznie do istniejących mostów, wpisując się tym samym doskonale w kontekst krajobrazowy. Połączenie dwóch brzegów jest symbolem dialogu między starym a nowym, współczesnością i przeszłością. W przeciwieństwie do

⁴ J. Sroczyńska, *Multimedialna podróż do przeszłości*, [w:] *Rynek Główny w Krakowie, Podziemie Muzeum i Sukiennice, Projekty restauracji, modernizacji i realizacja 2002–2010*, red. A. Kadłuczka, Kraków 2011, 13; por. A. Kadłuczka, *La Piazza del Mercato di Cracovia; il museo sotterraneo nel suo aspetto architettonico e della salvaguardia*, [w:] *Firenze e Cracovia, città gemellate in Europa – una comune eredità culturale, Conferenza Internazionale organizzata nell’ambito delle celebrazioni del 750esimo anniversario della locazione di Cracovia*, Kraków 2010, 414–428; *Idem, Underground museum of the Main Market Square in Krakow*, Kraków 2010.

realizacji krakowskiej obie ekspozycje poznańskie musiały zaistnieć w przestrzeni miasta i wpłynęły znacząco na otoczenie.

Każde z opisanych powyżej realizacji wymagało odrębnego, indywidualnego potraktowania, co wiąże się ściśle z kontekstem i tożsamością miejsca. Nie bez powodu już kilka z nowo powstałych rezerwatów archeologicznych w Polsce odwołuje się do *genius loci* (ducha miejsca). Po raz pierwszy termin ten został wykorzystany do podkreślenia konieczności indywidualnego podejścia w realizacjach ekspozycji pod rezerwy archeologiczno-architektoniczne przez Beatę Kwiatkowską-Kopkę w wygłoszonym przez nią referacie podczas konferencji archeologicznej we Florencji w 2012 roku, doskonale obrazując generalną zasadę w tego typu realizacjach – to miejsce narzuca rodzaj i sposób rozwiązania i kreację, a nie odwrotnie⁵. Dowodem na to są wybrane przez mnie dwie hiszpańskie realizacje będące zarazem przykładem stosowanego przez włoskich architektów pojęcia *copertura archeologica*⁶. Obie usytuowane są w centrum miast historycznych i związane z ekspozycją odkrytych relikwów rzymskiej architektury, będąc wyraźnym akcentem w istniejącym otoczeniu.

Ruiny teatru rzymskiego w Saragossie wydobyte spod ziemi w latach 70. XX wieku stały się ponownie sceną spektakli multimedialnych będących częścią współczesnej ekspozycji muzealnej otwartej w 2003 roku w wyniku realizacji europejskiego projektu APPEAR⁷. Teatr znów doskonale wpisał się w otaczającą tkankę miasta, będąc świadectwem wielowiekowej bogatej historii Saragossy i jej rzymskich, antycznych korzeni. Prosta, elegancka, wręcz klasyczna forma zamontowanego ponad ruinami zadaszzenia, skromna kładka zaprojektowana pod trasę dla odwiedzających muzeum turystów oraz budynek skene, są elementami których współczesność wyrażona została poprzez zastosowany materiał, konstrukcje i formę.

Współczesna struktura architektoniczna przekrywająca relikty rzymskie w parku archeologicznym Moliente w Cartagenie w południowej Hiszpanii służy nie tylko ochronie relikwów zabytkowej architektury, ale zachwyca estetyką i funkcjonalnością rozwiązań. Nowa *copertura* jest bez wątpienia dodatkowym elementem w przestrzeni urbanistycznej Cartageny, składającym się na dzisiejszą panoramę miasta (projektanci: Atxu Amann Alcocer, Andrés Cánovas Alcaraz, Nicolás Maruri González de Mendoza). Zachowane relikty należą do pozostałości po rzymskim mieście Cartho Nova, które funkcjonowało od 200 r. p.n.e. do 435 r. n.e. Znajdują się tu wyeksponowane pozostałości po termach, palestrze, forum, a także domy mieszkalne⁸.

Z terenów Niemiec warto przytoczyć przykład pawilonu archeologicznego w Akwizgranie (projekt biura Kadawittfeldarchitektur) zrealizowanego w samym sercu miasta, w popularnym parku miejskim Elisen, z widokiem otwierającym się na gotycką katedrę.

⁵ B. Kwiatkowska-Kopka, *Archaeological reservation – past and present*, 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, SOMA 2012, 1–3.03.2012, Florencja.

⁶ *Copertura archeologica* jest włoskim terminem przyjętym jako określenie współczesnych konstrukcji przekrywających relikty archeologiczne, por. E. Danzi, *Coperture. Metodologie di indagine. Le schedature delle coperture archeologiche: alcune riflessioni sull'importazione metodologica del progetto*, *Archeologia e Contemporaneo* 81, Venezia 2010, 8–12.

⁷ Accessibility Project Sustainable Preservation and Enhancement of Urban Subsoil Archaeological Remains.

⁸ M. Paleari, *Proteggere senza coprire: una tettoia a Cartagena*, *Architettura, Costruzioni Metaliche* 13, 21–31.

Podczas szeroko zakrojonych badań archeologicznych odsłonięto stanowisko z nawarstwieniami sięgającymi od okresu neolitu do późnego średniowiecza. Na powierzchni 60 m² zaprojektowano ażurowy, owalny pawilon ze stali i szkła, składający się z wielu soczewek, przez które widoczna jest zieleń otaczającego ogrodu oraz okoliczna zabudowa. Pawilon, posadowiony na konstrukcji palowej, tak by nie naruszać odsłoniętych reliktyw i nie ingerować w stratygrafię terenu, został doskonale wkomponowany w tereny zielone i jest dzisiaj jednym z ulubionych miejsc odwiedzanych przez mieszkańców miasta. Kształt pawilonu przypomina współczesną altanę.

W kwestii współczesnych kreacji w przestrzeni historycznej miasta panuje wprawdzie sceptycyzm⁹ czy pewnego rodzaju powściągliwość na gruncie polskim. Powoli jednak owa powściągliwość jest oswojona, czego dowodem są powyżej omówione realizacje polskie, podążające nie tyle za nurtem, lecz wręcz w nurcie największych europejskich realizacji. Jednakże najtrudniejszą w dyskusji na temat sposobów inkorporowania reliktyw architektury odsłoniętych w trakcie badań archeologicznych ponownie w tkankę miejską nie jest kwestia ich ekspozycji, a adaptacji i rewitalizacji¹⁰. Powyższe przykłady rezerwatów archeologicznych, choć wyrażone językiem współczesności i w pełni interaktywne, ograniczają rolę eksponowanych w nich reliktyw do wystawienniczej i edukacyjnej. Wspomniana adaptacja czy rewitalizacja musi iść w parze, jak zauważa Benevolo, z pełniejszym zrozumieniem, że centrum miasta historycznego nie jest tylko „nieżywym przedmiotem oglądanym tak jak ogląda się dzieło sztuki w muzeum (...), lecz stanowi zamieszkałą scenę, mającą charakteryzować się tym czego brak współczesnym miastom, a czego znów wymaga współczesna historia: harmonią życia mieszkańców z otaczającą ich architekturą, czyli pojednaniem człowieka ze środowiskiem”¹¹. Dodatkową wartością w projektach rewitalizacyjnych i adaptacyjnych jest przywrócenie pozostałościom dawnej minionej myśli architektonicznej, cech dla każdej architektury podstawowych, a wyrażonych w czasach antycznych jeszcze przez Witruwiusza – przywrócenie piękna i trwałości oraz użyteczności czyli funkcjonalności. Próba nawiązania dialogu nie tylko z samym dziełem przeszłości, zobrazowanym w postaci materialnych pozostałości, ale z koncepcją twórcy, myślą, ideą. Jej kontynuacja, dopowiedzenie czy rozwinięcie stwarza poczucie continuum czasowego, wspólnych korzeni, tożsamości miejsca, jedności kulturowej i społecznej, uporządkowania przestrzeni również w tym czwartym wymiarze, jakim jest czas¹², czego przykładem są niedawne realizacje Muzeum Kolumba w Kolonii (Peter Zumthor) i Guildhall Art. Gallery Roman Amphitheatre w Londynie.

⁹ A. Kadłuczka, *Przekształcenie przestrzeni historycznej a traktat Witruwiusza; czy utilitas i firmitas może być także venustas?*, [w:] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej, Teoria Witruwiusza we współczesnym kontekście*, red. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2009, 56–59; por. *Idem. Przestrzeń publiczna w historycznym mieście, a ochrona pamięci, tradycji i tożsamości*, [w:] *Architektoniczne tworzywo. Definiowanie przestrzeni architektonicznej*, red. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2005, 480; por. B.M. Pawlicki, *Techniki budowlane w kompleksach zabytkowych. Słownik terminologiczny*, Kraków–Zamość 2011.

¹⁰ Por. E. Węclawowicz-Gyurkovich, *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Kraków 2013, 55–96.

¹¹ L. Benevolo, *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995.

¹² K. Stala, *Redefiniowanie przestrzeni archeotektonicznej. Z doświadczeń archeologa w rekonstrukcji architektury odzyskanej*, [w:] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej, Teoria Witruwiusza...*, op. cit., 504.

Jak zauważa Wojciech Kosiński, „otwiera się nowa karta badań w dziedzinie estetyki urbanistycznej (...), a nowe obiekty są coraz śmielej wprowadzane do serca historycznych i zabytkowych miast o wielkiej tradycji”¹³. Wydaje, że istotnie stoimy u progu przełomu na drodze do wypracowania współczesnych zasad kreacji w kontekście historycznym, będących przejawem dialogu, nawiązań i kontynuacji dziedzictwa kulturowego, równocześnie poszanowania substancji zabytkowej i otaczającego kontekstu, którego niezaprzeczalna waga szczególnie mocno jest obecnie akcentowana, a wszystko to przy użyciu nie tylko nowoczesnych technik i technologii, ale wszechstronnej, głębokiej wiedzy i indywidualnego podejścia do subtelnej natury historycznego *genius loci*.

Rola dziedzictwa archeologicznego w kształtowaniu współczesnej przestrzeni miejskiej jest obecnie nie do przecenienia. Ważne jest, by przy coraz większej aprobacie i oczekiwaniom społecznym nastawionym na odbiór współczesnej estetyki i środków wyrazu, nie zagubić się w potencjale twórczym, ograniczonym w tym szczególnym aspekcie uwarunkowaniami konserwatorskimi. Należy mieć pamiętać o tym, że w dobie rozwoju i prosperity miast zwiększać się będzie ilość odkryć archeologicznych, a tym samym wrośnie szansa na odzyskiwanie dziedzictwa, ale też kwestia integracji z infrastrukturą współczesnego miasta stanie się kwestią priorytetową.

References

- [1] Benevolo L., *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa 1995.
- [2] Bianchini F., *Dziedzictwo kulturowe a strategia planowania miejskiego*, [in:] *Dziedzictwo a turystyka*, Conference Materials, 17–20.09.1998, ed. J. Purchla, Kraków 1999.
- [3] Danzi E., *Coperture. Metodologie di indagine. Le schedature delle coperture archeologiche: alcune riflessioni sull'importazione metodologica del progetto*, Archeologia e Contemporaneo 81, Venezia 2010.
- [4] Kadłuczka A., *Przekształcenie przestrzeni historycznej a traktat Witruwiusza; czy utilitas i firmitas może być także venustas?*, [in:] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej, Teoria Witruwiusza we współczesnym kontekście*, ed. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2009.
- [5] Kadłuczka A., *Przestrzeń publiczna w historycznym mieście, a ochrona pamięci, tradycji i tożsamości*, [in:] *Architektoniczne tworzywo. Definiowanie przestrzeni architektonicznej*, ed. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2005.
- [6] Kadłuczka A., *La Piazza del Mercato di Cracovia; il museo sotterraneo nel suo aspetto architettonico e della salvaguardia*, [in:] *Firenze e Cracovia, città gemellate in Europa – una comune eredità culturale, Conferenza Internazionale organizzata nell'ambito delle celebrazioni del 750simo anniversario della locazione di Cracovia*, Kraków 2010.
- [7] Kadłuczka A., *Underground museum of the Main Market Square in Krakow*, Kraków 2010.
- [8] Kobyliński Z., *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem archeologicznym w Europie – wprowadzenie*, [in:] *Ochrona dziedzictwa archeologicznego w Europie*, ed. Z. Kobyliński, Warszawa 1998.

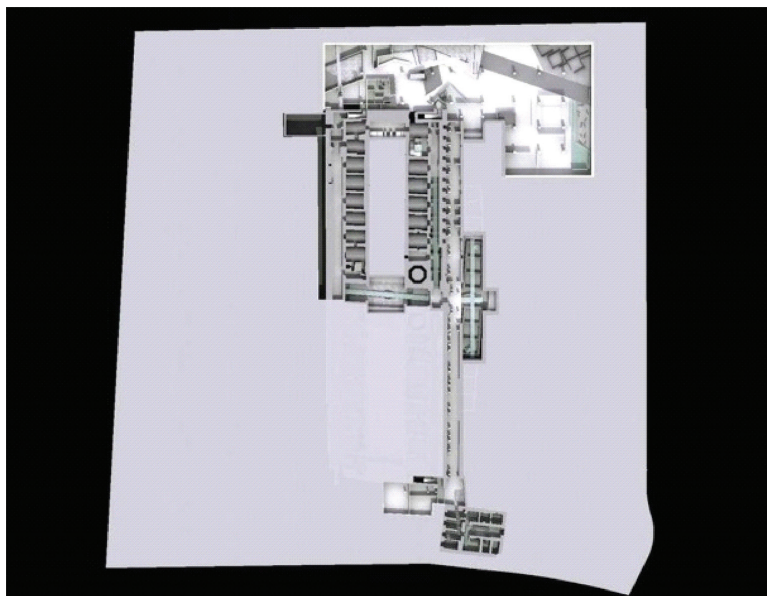
¹³ W. Kosiński, *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011, 150–151.

- [9] Kobyliński Z., *Kryteria wartościowania dziedzictwa archeologicznego*, *Dziedzictwo Kulturowe Fundamentem Rozwoju Cywilizacji*, Conference Materials, Kraków 2000.
- [10] Kosiński W., *Miasto i piękno miasta*, Kraków 2011.
- [11] Paleari M., *Proteggere senza coprire: una tettoia a Cartagena*, *Architettura, Costruzioni Metaliche*, 13.
- [12] Pawlicki B.M., *Techniki budowlane w kompleksach zabytkowych. Słownik terminologiczny*, Kraków–Zamość 2011.
- [13] Piccinato G., *Specjaliści, mieszkańcy, użytkownicy. Ćwiczenia w zgodnym budowaniu*, [in:] *Dziedzictwo a turystyka*, Conference Materials, 17–20.09.1998, ed. J. Purchła, Kraków 1999.
- [14] Sroczyńska J., *Multimedialna podróż do przeszłości*, [in:] *Rynek Główny w Krakowie, Podziemie Muzeum i Sukiennice, Projekty restauracji, modernizacji i realizacja 2002–2010*, ed. A. Kadłuczka, Kraków 2011.
- [15] Stala K., *Redefiniowanie przestrzeni archeotektonicznej. Z doświadczeń archeologa w rekonstrukcji architektury odzyskanej*, [in:] *Definiowanie przestrzeni architektonicznej, Teoria Witruwiusza we współczesnym kontekście*, ed. D. Kozłowski, M. Misiągiewicz, Kraków 2009.
- [16] Tomaszewski A., *Europa: wartość i świadomość dziedzictwa*, [in:] *Dziedzictwo a turystyka*, Conference Materials, 17–20.09.1998, ed. J. Purchła, Kraków 1999.
- [17] Węclawowicz-Gyurkovich E., *Architektura najnowsza w historycznym środowisku miast europejskich*, Kraków 2013.

III. 1. General view of exploration area within the Main Market Square in Cracow
(photo by T. Kalarus)

II. 1. Widok ogólny na obszar badań archeologiczny w obrębie Rynku Głównego w Krakowie
(fot. T. Kalarus)

III. 2. Projection of subterranean museum, location plan (ARCHECON)

II. 2. Rzut pomieszczeń muzeum podziemnego, plan sytuacyjny (ARCHECON)

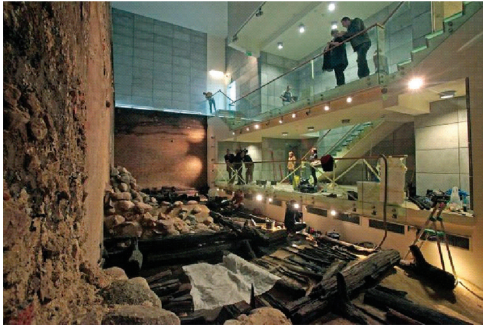
III. 3. Exposition interior with preserved medieval walls of market stalls (photo by P. Kotucha)

II. 3. Widok wnętrza ekspozycji z zachowanymi średniowiecznymi murami kramów (fot. P. Kotucha)

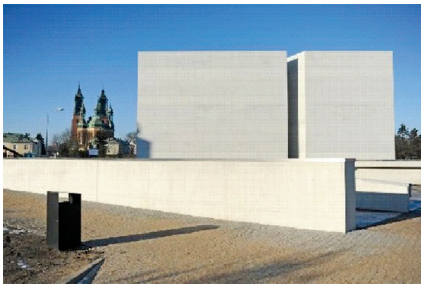
III. 4. Exhibition pavilion for the archeological reservation Genius Loci in Poznań
(photo by Toya Design)

II. 4. Bryła pawilonu wystawienniczego pod rezerwat archeologiczny Genius Loci w Poznaniu
(fot. Toya Design)

III. 5. Interior arrangement: a) view of the exhibition of relics of walls wooden structures and cultural strata, b) view of the exhibition of relics of walls below the contemporary transparent floor (photo by Toya Design)

II. 5. Aranżacja wnętrza: a) widok na ekspozycję relikwii murów, konstrukcji drewnianych i nawarstwień kulturowych, b) widok na ekspozycję relikwii murów pod współczesną transparentną posadzką (fot. Toya Design)

III. 6. Building of the so-called Gate of Poznań: a) in the city's perspective, b) in landscape context (source: www.epoznan.pl)

II. 6. Bryła budynku tzw. Bramy Poznańskiej: a) w perspektywie miasta, b) w kontekście krajobrazowym (źródło: www.epoznan.pl)

III. 7. Caesar Augusta's Route museum, Roman theatre in Saragossa: a) general view (source: <https://urbanismotiemposmodernos.wordpress.com>), b) multimedia presentation (photo by B. Bermudez)

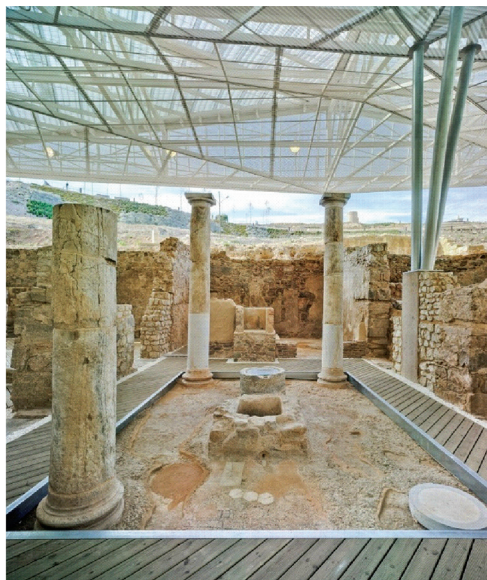
II. 7. Muzeum Caesar Augusta's Route, teatr rzymski w Saragossie: a) widok ogólny (źródło: <https://urbanismotiemposmodernos.wordpress.com>), b) prezentacja multimedialna (fot. B. Bermudez)

III. 8. Panorama of Cartagena with roofing structure above the antiquity relics in the foreground
(photo by A. Canovas)

II. 8. Panorama Cartageny z widoczną na pierwszym planie konstrukcją zadaszenia antycznych reliktyw (fot. A. Canovas)

III. 9. Moliente archeological park in Cartagena: a) view at twilight with active illumination of relics and roofing structure, b) roofing structure from inside (photo by A. Canovas)

II. 9. Park archeologiczny Moliente w Cartagenie: a) widok po zmierzchu z aktywną iluminacją reliktyw i konstrukcji zadaszenia, b) konstrukcja dachowa od wewnątrz (fot. A. Canovas)

III. 10. Archeological pavilion in Aachen (photo by J. Kirchner, J. Hempel)

II. 10. Pawilon archeologiczny w Akwizgranie (fot. J. Kirchner, J. Hempel)

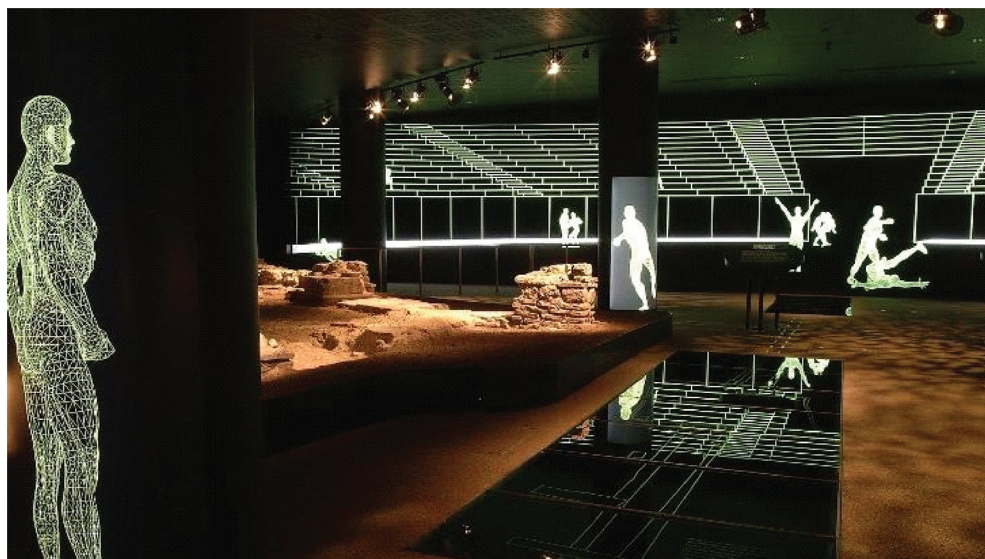
III. 11. a, b) Interior of archeological pavilion in Aachen (photo by J. Kirchner, J. Hempel)

II. 11. a, b) Wnętrze pawilonu archeologicznego w Akwizgranie (fot. J. Kirchner, J. Hempel)

III. 12. Columbus Museum in Cologne

II. 12. Muzeum Kolumba w Kolonii

III. 13. Guildhall Art Gallery and Roman Amphitheatre in London

II. 13. Guildhall Art. Gallery Roman Amphitheatre w Londynie